

Bilim ve Gelecek
Aylık bilim, kültür, politika dergisi
SAYI: 149 / TEMMUZ 2016

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Ender Helvacıoğlu

İDARİ İŞLER DAĞITIM
Deniz Karakaş Süleyman Altuğ

TEKNİK HAZIRLIK
Baha Okar

ADRES
Caferağa Mah. Moda Cad. Zuhul Sk. 9/1
Kadıköy / İstanbul
TEL: (0216) 345 26 14 / 349 71 72 (faks)

www.bilimvegelecek.com.tr
E-posta: bilgi@bilimvegelecek.com.tr

YURTDIŞI ABONELİK KOŞULLARI
1 yıllık: 120 TL / 6 aylık: 60 TL
(Bilgi almak için dergi büromuzu arayınız.)
Kurumsal abonelik: 1 yıllık 150 TL

YURTDIŞI ABONELİK KOŞULLARI
Avrupa ve Ortadoğu için 80 Euro
Amerika ve Uzakdoğu için 150 Dolar

e-ABONELİK KOŞULLARI
1 yıllık: 25 TL / 6 aylık: 15 TL
(Bilgi almak için: www.bilimvegelecek.com.tr)

7 RENK BASIM YAYIM FİLMCİLİK
LTD. ŞTİ. ADINA SAHİBİ
Ender Helvacıoğlu

SORUMLU YAZIŞLARI MÜDÜRÜ
Deniz Karakaş

BASILDIĞI YER
Ezgi Matbaacılık (Sertifika no: 12142),
Sanayi Cad. Altay Sok. No: 10,
Çobançeşme - Yenibosna/ İstanbul
Tel: (0212) 452 23 02

DAĞITIM: Turkuvaz Dağıtım Pazarlama
YAYIN TÜRÜ: Yerel - Süreli (Aylık)
ISSN: 1304-6756 DİLL: Türkçe

TEMSİLCİLERİMİZ

ANKARA: Uğur Yıldırım / Tel: (0505) 710 46 03 /
uguryildirimugur@gmail.com

BARTIN: Uğurcan Erdem / (0534) 454 55 01 /
haberlesme77@gmail.com

İZMİR: Levent Gedizlioglu / (0232) 463 98 57
Osman Altun / (0541) 695 19 97
Baha Okar / (0535) 016 47 74

SAMSUN: Hasan Aydın / (0505) 310 47 60 /
hasanaydn@hotmail.com

ESKİŞEHİR: Cemil Can Vural / (0530) 683 29 35 /
cemilcanvural@hotmail.com

BÜYÜKÇEKMECE: Ahmet Doğan / (0532) 333 84 15 /
ahmetdogan51@hotmail.com

TARSUS: Uğur Pışmanlık / (0533) 723 47 89 /
aratosdergisi@gmail.com

TİRE: Bahar Işık / (0533) 217 71 96 /
isikbahar@gmail.com

AVUSTURYA: Murat Naroğlu / murat.naroglu@gmail.com

BELÇİKA: Emre Sevinç / emre.sevinc@gmail.com

KANADA: Erdem Erinc / erdem_e@hotmail.com

İSTANBUL ÜNİV. TEMSİLCİSİ: Erkin Öncan
(0543) 649 9400 / erknoncn@gmail.com

ÇUKUROVA ÜNİV. TEMSİLCİSİ: Barış Ata
(0533) 499 35 53 / brsata@gmail.com

HACETTEPE ÜNİV. TEMSİLCİSİ: Selim E. Arkaç
(0506) 663 84 12 / selimbio@gmail.com

İTÜ TEMSİLCİSİ: Deniz Şahin
(0530) 655 82 26 / calideniz@yahoo.com

ODTÜ TEMSİLCİSİ: Banu Çiçek Büyüker
(0553) 267 38 11 / banucicekbuyuker@gmail.com

SINOP ÜNİVERSİTESİ TEMSİLCİSİ: Özkan Kalfa
(0541) 814 16 32 / berke_442@hotmail.com

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ TEMSİLCİSİ: Mustafa Balay
(0538) 737 22 16 / mustafabalay@gmail.com

ZONGULDAK B. ECEVİT ÜNİV. TEMS.: Yağmur Bulut
(0534) 246 40 42 / bulutyagmur@gmail.com

Aydökümü

Tatillik mi emin değiliz ama, konumuz “oyun”

Sıcak yaz aylarında genel olarak okuma oranı düşer. İnsanlar biraz gevşerler, yorucu bir sezonun ardından dinlenmek, yeniden güç toplamak isterler. Tatil yapma, izin alıp memlekete gitme zamanı gelmiştir. Aslına bakarsanız, çalışan insanların boş vakit veya kendilerine ayırabilecekleri bir vakit yaratma olanağı buldukları yaz aylarında okumaya daha fazla zaman ayırabilecekleri düşünülebilir, ama ülkemizde böyle olmuyor. Özellikle okuması ekstra emek vermeyi gerektiren bizimki gibi dergiler için. Bu nedenle dergiler daha rahat okunabilen, daha neşeli konulara yönelirler bu aylarda.

Biz de öyle yapmak istedik, ama beceremedik mi, orası şüpheli... Kapak dosyamız: Oyun. Konu neşeli, yaz aylarına uygun. Ama huylu huyundan vazgeçmez derler ya, biz yine çeşitli boyutlarıyla ve derinlemesine işledik konuyu. Yani hamakta sallanırken veya kumsalda güneşlenirken okuyabileceğiniz bir dergi çıkarmayı beceremedik yine. Yine altını çizerek okumanız, düşünmeniz, tartışmanız, hatta yan okumalar yapmanız gerekecek galiba.

Elinizdeki derginin kapak dosyası aylar öncesi başlayan bir çalışmanın sonucu. 23-26 Nisan tarihleri arasında Şirince'deki Matematik Köyü'nde düzenlenen Logos Seminerine dayanıyor. O seminerin konusu da “Oyun”du. Bilim ve Gelecek'in kapak dosyası bu seminerde yapılan bazı sunuşların dergimiz için hazırlanmış versiyonlarından oluşuyor. Dosyayı kotaran arkadaşımız Yusuf Can Semerci, aynı zamanda Logos Seminerlerinin de düzenleyicilerinden.

Yüzüncü Yıl Üniversitesi Antropoloji Bölümü'nden Doç. Dr. Elif Kanca, konuya antropolojik açıdan yaklaşıyor, oyun kavramını tarihsel örnekler üzerinden tartışıyor. TOBB ETÜ Psikoloji Bölümü'nden Doç. Dr. Mümiye Özlem Çevik daha da gerilere gidiyor ve “Hangi hayvanlar oyun oynar?” sorusundan hareketle oyun-beyin gelişimi ilişkisine giriyor. Konunun sinirbilimsel boyutuna odaklanan Bilgi Üniversitesi Psikoloji Bölümü'nden Prof. Dr. Mehmet Barış Korkmaz, oyun-beyin ilişkisine yoğunlaşarak oyunun neden vazgeçilmez olduğunu açıklıyor. Yeditepe Üniversitesi Bilgisayar Mühendisliği Bölümü'nden Doç. Dr. Emin Erkan Korkmaz ise oyun oynayan yapay zekâ sistemlerinden söz ederek “Yapay zekâ nasıl oyun oynuyor, insanı nasıl yeniyor?” sorusunu yanıtlıyor. İÜ Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü öğretim üyesi Yard. Doç. Dr. Serap Yüzgüller Arsal, Yaşlı Pieter Bruegel'in ünlü “Çocuk Oyunları” tablosunun analizini yaparak oyun kavramını irdeliyor.

Görüldüğü gibi konumuz insan, hayvan ve makinenin neden ve nasıl oyun oynadığı. Bizce çok ilginç, oldukça neşeli, ama aynı zamanda ağır bir konu. Ne diyelim, iyi tatiller, iyi dinlenmeler ve iyi okumalar...

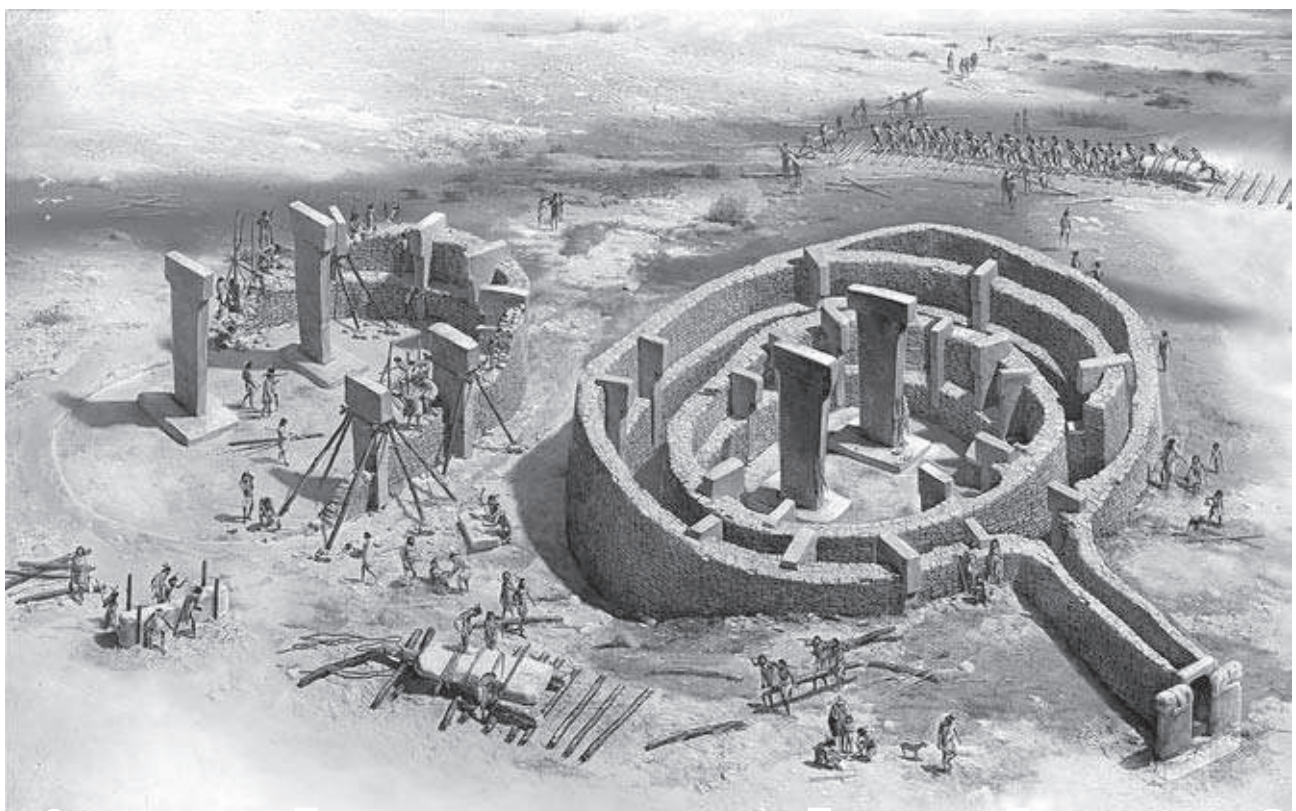
Bu sayının diğer yazılarını da ilgiyle okuyacağınızı düşünüyoruz. Utku Perktas'ın kuşların evrimini ele alan makalesi dinazorların tamamen yok olmadığını kanıtıyor. Hakan Sert, son dönemin moda konusu karanlık maddenin aydınlık ve karanlık yönlerini yazmış. Arkeolog Heval Bozbay ise Göbekli Tepe'yi kim, nerede, ne zaman, nasıl ve neden yaptı sorularına yanıt arıyor.

Geçtiğimiz Haziran ayını şenlendiren liseli kardeşlerimizin güzelim isyanına değinmeden olmazdı. Hasan Selçuk Turan, sırtlarını karanlığa yüzlerini aydınlık geleceğe dönen liselileri yazıyor. Bir diğer ilgi çekici yazı da Volkan Ağır'ın “bizim mahallenin ilk 11'i”ni seçtiği makalesi. Futbol tutkunlarının Avrupa Futbol Şampiyonasını izlediği şu günlerde iyi gider diye düşündük.

Sonuç olarak okurlarımızın farklı ilgi alanlarını doyurabilecek zengin içerikli bir sayı çıkardığımızı sanıyoruz. Bizim “yaz sayımız” da böyle.

Dostlukla kalın...

Bilim ve Gelecek

http://www.nationalgeographic.com.es/historia/grandes-reportajes/gobekli-tepe-el-primer-temple-de-la-historia_6363/2

Kim, nerede, ne zaman, nasıl ve neden yaptı? Göbekli Tepe

Neolitik Dönem'in başlarında avcı-toplayıcı yaşam biçimi ve ona dayalı kültür devam ederken, bir taraftan da insanlar yerleşik yaşama geçmiş, tarıma ve hayvancılığa doğru ilk adımları atıyorlardı. Ancak bu yenilikler henüz tam olarak yerleşmemişti; binyıllardan süzülüp gelen yaşam biçimini bir anda terk etmek mümkün değildi. İşte Göbekli Tepe böyle bir ortamın ürünüdür.

Heval Bozbay

Dokuz Eylül Üniversitesi Arkeoloji Bölümü

Göbekli Tepe, Türkiye'de ve dünyada arkeolojiyle doğrudan ilgili olmayan kesimlerin en çok bildiği ve merak ettiği yerlerden bir tanesi. Hakkında birçok popüler/bilimsel dergi ve tv kanalı haberler yaptı, belgeseller çekti. (Foto: 1) Günlük gazetelerde neredeyse her gün Göbekli Tepe'yle ilgili bir habere rastlamak mümkün. *Guardian* gazetesinden

Kevin Rushby, 2012 yılında, buranın bir gün her ilkokul çocuğu tarafından bilineceğini ve Mısır piramitleri gibi, önemli bir turizm merkezi olacağını yazdı.⁽¹⁾ Rushby'nin öngörüsünün gerçekleşmesine çok var ama Göbekli Tepe'yi yoğun günlerde yaklaşık bin kişi ziyaret ediyor ki ulaşım zorluğu, tanıtım eksikliği gibi faktörler göz önüne alındığında hiç de azımsanacak bir sayı değil bu.⁽²⁾ UNESCO 2011 yılında Göbekli Tepe'yi Dünya Mirası Geçici Listesi'ne aldı ve muhtemelen birkaç yıl içerisinde de ana listede yer bulacak. Kazılar ve haberler devam ettikçe, hem ilgi hem de ziyaretçi sayısı artacak. Gerçekten de Göbekli Tepe arkeolojisinin son dönemlerdeki en önemli keşiflerinden bir tanesi. Toplumun diğer kesimleri kadar, arkeologlar ve uzmanlar tarafından da konuşulan, tartışılan bir yer. Peki, Göbekli Tepe nerede? Kimler, nasıl

Foto 1: Göbekli Tepe'yi kapağına taşıyan yayınlardan örnekler. Köksal-Schmidt, Ç., 2016, "Göbekli Tepe'yi 'yeniden yapmalıyım', koruyalım", *Kültür Servisi* (31.01.2016), <http://kulturservisi.com/p/gobekli-tepeyi-yeniden-yapmayalim-koruyalım> (Erişim Tarihi: 17.05.2016)

ve -belki en önemlisi- neden yaptılar burayı? Ve Göbekli Tepe'yi bu denli önemli yapan şey ne? Yazıda bu sorulara -bilgim yettiğince- yanıt vermeye çalışacağım. (Foto: 2)

Göbekli Tepe'den de önce

Göbekli Tepe'nin kendisinden söz etmeden önce, insanlığın geçmişi -çok kısa- bir özetini yapmak gerekir ki Göbekli Tepe'nin bu geçmişin hangi noktasında olduğu ve dolayısıyla önemi anlaşılabilir. İnsanlığın -biyolojik sınıflandırmadaki ismiyle *Homo türünün*- yeryüzündeki serüveni yaklaşık 2,5 milyon yıl önce Afrika'da başladı. Çeşitli evrimsel aşamalardan sonra, yaklaşık 200 bin yıl önce, günümüz insanının da mensubu olduğu *Homo sapiens*, yine Afrika'da ortaya çıkarak, hızla dünyanın diğer bölgelerine yayıldı. Günümüzden yaklaşık 20 bin yıl öncesine gelindiğinde, *Homo sapiens*, artık dünyanın her yerine -Amerika kıtası dâhil olmak üzere- ulaşmıştı.⁽³⁾ Paleolitik (Eskitaş) adı verilen bu 2,5 milyon yıllık dönem boyunca *Homo sapiens* ve ondan önceki insan türleri, diğer hayvanların yaptığı gibi, doğada hazır halde buldukları bitki, yemiş, kök ve yumruları toplayarak ve hayvanları avlayarak beslenme ihtiyacını gidermiştir. Barınma sorununu ise mağara, kaya altı sığınağı vb. doğal oluşumları kullanarak çözüme yoluna gitmiştir. Tüm bu süre boyunca insan grupları belirli bir yerde sürekli ve kalıcı olarak yerleşmektense, mevsime ve çevredeki bitki ve hayvan varlığına bağlı olarak, göçebe ya da yarı-göçebe bir hayat tarzı sürdürür.⁽⁴⁾

Yakındoğu'da, Bereketli Hilal adı verilen bir bölgede, günümüzden önce yaklaşık 16-12 bin arasında işler değişir. Bu bölge, doğuda Zagros Dağları, kuzeyde Toros Dağları, batıda ise Amanoslar'dan başlayarak Doğu Akdeniz boyunca güneye inen dağ sıralarının oluşturduğu kavis nedeniyle hilale benzetilir. (Foto: 3) Bu dağların etekleri, buğday, arpa, çavdar gibi tahıllar ile mercimek, bezelye, nohut gibi baklagillerin yabani türlerinin doğal yetişme alanlarıdır. Günümüzde bile bu bitkilerden bazılarının yabani türlerine bu bölgede rastlamak mümkündür.

Foto 2: Schmidt, K., 2007, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı. Göbekli Tepe. En Eski Tapınağı Yapanlar*, (Çev: R. Arslan), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Resim 52, s.182.

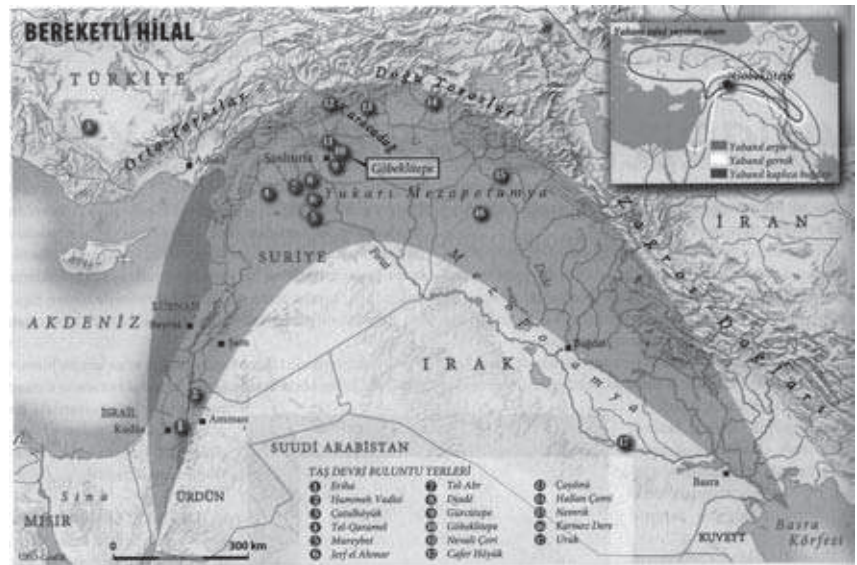
Aynı bölge, sonradan evcilleştirilecek koyun, keçi, domuz, sığır, eşek, at vb. hayvanların yabani türlerinin yanı sıra, başta ceylan türleri olmak üzere, birçok hayvanın yaşadığı bir bölgedir. İşte o dağların oluşturduğu hilale bereketli denmesinin nedeni de budur. Tüm bu özellikleri nedeniyle Bereketli Hilal, toplayıcılık ve avcılıkla geçinen insanlar için adeta bir cennet gibidir.

Arkeolojide Epi-Paleolitik (Paleolitik Sonrası - GÖ 16-12 bin) adı verilen dönemde, Bereketli Hilal civarında yaşayan insan toplulukları, içinde bulundukları bölgenin hayvan ve bitki varlığı bakımından çok zengin olmasından da faydalanarak,

yerleşik ya da yarı-yerleşik yaşama başladılar. Çok sağlam olmasa da birtakım barınaklar/kulübeler inşa ediyor, küçük çaplı köylerde yaşıyorlardı. Güneydoğu Anadolu'da Hallan Çemi (Batman), Biris Mezarlığı ve Söğüt Tarlası (Şanlıurfa); Suriye'de Mureybet, Abu Hureyra; Irak'ta Zawi Çemi, Kermez Dere; İsrail'de Natuf, Kebara; Ürdün'de Ain Malaha ve Beidha, bu dönem yerleşmelerinden yalnızca birkaçıdır. Yerleşik yaşama geçiş süreci, burada söz edildiği kadar basit değildir elbette. İnsanların binlerce yıldır devam edegelen göçebe yaşam biçimini adeta bir anda neden terk ettiği ve bu değişimin nasıl gerçekleştiği ve sonuçları, arkeolojideki önemli araştırma başlıklarıdır.

Epi-Paleolitik Dönem'de insanlar yerleşik bir yaşam sürdürmekle birlikte, besinlerini yine çevrelerinde bulunan bitkileri toplayarak ve hayvanları avlayarak elde ediyorlardı. Bu dönem yerleşmelerinde koyun, keçi, sığır, domuz, eşek ve atın yabani türleri ile ceylan, karaca vb. hayvanların kemiklerine çok yoğun miktarda rastlanmaktadır. Yakın çevrede bolca bulunan tahıl, baklagil ve yemişleri (fıstık, çitlembik, badem, incir vb) topladıklarını, bu bitkilerin yanarak günümüze ulaşmış kalıntılarından biliyoruz. Barınakların/kulübelerin içinde ve çevresinde bulunan depolama çukurları (silolar) ile bitkileri öğütmekte kullanılan öğütme aletleri ve havanlar da bu bitkileri tükettiklerinin do-

Foto 3: Schmidt, K., 2007, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı. Göbekli Tepe. En Eski Tapınağı Yapanlar*, (Çev: R. Arslan), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, Resim 7, s.93.

laylı kanıtlarını oluşturur. Kemik, boynuz veya ahşap içerisine taştan yapılmış bıçakları monte etmek suretiyle yapılan oraklar da yoğun bir biçimde bitki hasadı yaptıklarının bir diğer dolaylı kanıtıdır.

Birkaç binyıl devam eden bu yerleşik avcı-toplayıcılık dönemi boyunca insanlar, bitkileri ve hayvanları daha fazla ve yakından gözlemlene imkânı bulmuş, dolayısıyla onların nasıl ve hangi koşullarda yetiştiği, belli koşullar altında (özellikle hayvanların) nasıl davrandığı hakkında daha fazla bilgi sahibi olmuşlardı. Nitekim bu gözlem ve deneyimin ilk sonucu, köpeğin evcilleştirilmesi olur.⁽⁵⁾ Köpeğin evcilleştirilmesi belki de insanlığında diğer hayvanların da evcilleştirilebileceği düşüncesini doğurmuş ve bu yönde denemeler yapmasını sağlamıştır. Dönemin sonlarına, yani MÖ 10 binlere doğru gelindiğinde bu denemeler sonuç vermiş ve domuz, koyun ve keçi evcilleştirilen hayvanlar arasına katılmıştır. Bitkilerden arpa, buğday, sonradan çavdar, mercimek, nohut vb. tarıma alınan ilk bitkilerdir.⁽⁶⁾

Çeşitli kaynaklarda ve popüler yayınlarda evcilleştirme/tarıma alma süreci sanki bir anda ve tek bir yerde gerçekleşmiş gibi anlatılır.⁽⁷⁾ Ancak hayvanların evcilleştirilmesi ve bitkilerin tarıma alınması, binlerce yıla yayılan bir deneme-yanılma yönteminin ve insan eliyle sürdürülen bir yapay seçilimin ürünüdür. Sonunda bitki ve hayvanlarda artık geriye dönüşü olmayan davranışsal, morfolojik ve genetik değişimler meydana gelmiştir ve bu değişimler halen devam etmektedir. Bu neden-

le hayvan ve bitkilerin “ilk defa” nerede ve kim tarafından evcilleştirildiğini/tarıma alındığını tespit etmek neredeyse imkânsızdır. Evcilleştirme/tarıma almayı, Bereketli Hilal ve çevresinde gerçekleşen ve çok sayıda kuşağa yayılan bir süreç olarak düşünmek gerekir.

Evcilleşen doğa, evcilleşen insan: Neolitik dönem

İnsanoğlu tüm bu süreç boyunca yalnızca bitkileri ve hayvanları değil, kendisini de evcilleştirir; zira nasıl hayvan ve bitkiler artık dönüşü olmayan bir yola (insan eliyle) girmişlerse, insanlar da artık geri dönüşü olmayan sosyoekonomik bir düzene adım atarlar. Yüz binlerce, hatta milyonlarca yıldan beri devam eden göçebe ve avcı-toplayıcı yaşam biçimi ve ona dayalı sosyoekonomik

düzen -neredeyse- bir anda değişmiş, onun yerine bambaşka bir düzen gelmiştir.

Avcılık ve toplayıcılık devam etmekle birlikte, beslenmek için “doğa ana”nın insafına bağımlı olmaktan çıkmıştı insanoğlu. Bitkileri kendisi üretebiliyor ve zor zamanlarda tüketmek üzere saklıyordu; o güne dek peşinden koştuğu av hayvanları ise artık evinin çevresinde, elinin altındaydı. Ancak tarlayı sulamak, çapalamak, ekini biçmek, hayvanları otlatmak ve daha benzeri bir yığın iş de bekliyordu kapıda; aç kalmamak için çalışmaya, emeğe ihtiyaç vardı. Dünya değişiyordu. İnsanlık tarihinde hep görüldüğü üzere, altyapıdaki (üretim ilişkilerindeki) değişimler, üstyapıya (din, inanç, hukuk, ideoloji vb) da yansıtacaktı.

Bu dönemde yaşamın neredeyse tüm boyutlarında değişimler yaşanır. Örneğin başlangıçta geçici yuvarlak kulübeler şeklinde yapılan barınaklar, zamanla taş, kerpiç ve ağacın bir arada kullanıldığı, iç bölümlenmelere, depolama birimlerine sahip, dörtgen biçimli yapılara/konutlara dönüşür. O güne değin kullanılan taş alet yapım tekniklerine yeni teknikler eklenir ve böylece taş alet çeşitliliği artar. Kemiklerden yapılan aletlerin sayısı ve çeşitliliği artar. Dokumacılıkta, seramikçilikte, heykeltıraşlıkta, sanatta vb. birçok yenilik ortaya çıkar.

Foto 5: Hauptmann, H., 2011, “The Urfa Region”, *The Neolithic in Turkey*, Vol. 2, (Eds: Özdoğan, M., Başgelen, N., Kuniholm, P.), Archaeology and Art Publications, S. 125, Fig: 9.

Foto 6: 11 Bin Yıllık Nevalı Çori Tapınağı, Yeniden Kuruluyor, <http://arkeolojihaber.net/2014/07/05/11-bin-yillik-nevali-cori-tapinagi-yeniden-kuruluyor/> (Erişim tarihi: 07.06.2016)

MÖ yaklaşık 10 bin ile (bölgelere göre değişmekle birlikte) MÖ 6 bin arasındaki bu döneme arkeolojide Neolitik (Yenitaş) adı verilir. Bu dönemde önceki Epi-Paleolitik Dönem'e kıyasla yerleşmelerin sayısı artar. Bu da nüfusun arttığı şeklinde yorumlanır. Yukarıda Epi-Paleolitik Dönem için adı geçen yerleşmelerin yanı sıra Türkiye'de Çayönü (Diyarbakır), Nevalı Çori (Şanlıurfa); Suriye'de Dja'de, Jerf el Ahmar; Irak'ta Nemrik, M'lefaat; İsrail'de Eriha, Nahal Oren; Ürdün'de Ain Ghazal ve Basta, Neolitik Dönem'e tarihlenen yüzlerce yerleşmeden önemli birkaç tanesidir.

Ünlü arkeolog-tarihçi Gordon V. Childe, bu dönemde yaşanan değişimi tanımlamak için daha 1930'larda, "Neolitik Devrim" tabirini kullanmıştı.⁽⁸⁾ Temel olarak yerleşik yaşam, tarım ve hayvancılıkla belirlenen bu çiftçi yaşam, yani "devrim" kısa sürede Asya'ya, Anadolu içlerine, oradan da Avrupa'ya yayıldı.⁽⁹⁾ MÖ 3 binlere gelindiğinde eski dünyanın neredeyse tümünde insanlar

çiftçi yaşama geçmiş, "devrim"i gerçekleştirmişlerdi.

Göbekli Tepe, işte böyle bir sosyoekonomik ve elbette düşünsel dönüşüm içerisindeki insan toplumları tarafından inşa edilmiş, kullanılmış ve sonra terk edilmiş yapılardan oluşan bir yerdir. Dolayısıyla bu değişimin neden ve nasıl gerçekleştiğine ilişkin önemli bilgiler barındırır. Bunları öğrenmek ve bilmek belki

gündelik hayatın curcunasında yaşamamızı pek etkilemeyecektir. Ancak insanlar olarak yeryüzündeki ve evrendeki varlığımızı daha doğru ve isabetli konumlandırmamıza, geçmişimizi daha iyi anlamamıza ve bugünkü uygarlığımıza hangi yollardan yürüyerek geldiğimizi öğrenmemize yardımcı olacaktır.

Nevalı Çori

Göbekli Tepe aslında 1963 yılında keşfedilmişti. Güneydoğu Anadolu'da araştırma yapan bir ekip, Göbekli Tepe'nin üzerinde bulunduğu tepeyi ziyaret etmiş, yüzeyde gördükleri bazı büyük boyutlu taşları belgelemişti. Fakat bunların Neolitik Dönem'e değil, çok daha sonrasına, Roma dönemine veya Ortaçağ'a ait bir mezarlığın taşları olduklarını düşünmüşlerdi.⁽¹⁰⁾ Aslında çok da haksız sayılmazlardı, o yıllarda hiç kimse, Şanlıurfa'da bir dağın başında Neolitik Dönem'den kalma dikilitaşların varlığından söz edemezdi. Arkeologlar arasındaki genel kanı, Neolitik Dönem toplumlarının ba-

sit, çiftçi köyler halinde yaşadıkları ve sosyal ve dini açıdan çok karmaşık olmadıkları yönündeydi. Ayrıca Neolitik Dönem'in daha güneyde, Levant'ta (Doğu Akdeniz kıyı hattı) başladığı ve ancak ileri aşamalarında Anadolu'ya ve diğer bölgelere yayıldığı düşünülüyordu.⁽¹¹⁾ Kısa süre içinde Çatal Höyük (Konya), Çayönü (Diyarbakır), Aşıklı Höyük (Aksaray) gibi yerleşmeler keşfedilince bu düşüncenin yanlışlığı anlaşılacaktı ama henüz o günlerin gelmesine vakit vardı.

Neolitik Dönem'e ilişkin algıları değiştiren yerleşmelerden bir tanesi de yine Şanlıurfa sınırları içinde bulunan Nevalı Çori'di. Atatürk Barajı yapılacağı sırada, baraj havzası içinde kalacak yerleşmelerde sürdürülen kurtarma kazıları kapsamında, 1983-1991 arasında 7 sezon boyunca kazısı yapılan bu yerleşmede, varlığını o yıllarda kimsenin tahmin edemeyeceği, özel bir yapının kalıntıları ortaya çıkarıldı (Foto: 4). Bu yapı, gündelik hayatın sürdürüldüğü diğer yapılardan, yani konutlardan birçok yönüyle farklıydı. Örneğin taş örme duvarları diğer yapıların duvarlarına göre çok daha kalındı. Tabanı ise kirecin çeşitli işlemlerden geçirilmesi suretiyle, terazzo adı verilen bir yöntemle yapılmıştı. Yapının ortasına, girişin tam karşısına gelecek şekilde, iki tane "T" biçimli stel/dikilitaş yerleştirilmişti (Foto: 5). Bu dikilitaşların üzerindeyse kol-

Foto 7: Hauptmann, H., 2011, "The Urfa Region", *The Neolithic in Turkey*, Vol. 2, (Eds: Özdoğan, M., Başgelen, N., Kuniholm, P.), Archaeology and Art Publications, S. 127, Fig: 11/a.

ları ve elleri andıran birtakım çizimler vardı (Foto: 6). Yani dikilitaşlara çok şematik bir insan biçimi verilmişti. Aynı dikilitaşların daha küçük boyutlu ve bezeksiz olanlarından 12 tane de duvarların iç tarafına monte edilmiş, bir kısmı sonradan yerinden çıkarılmıştı. Yapı aynı yerde temelleri ve planı değiştirilerek birkaç defa yeniden yapılmış, her yıkıldığında da molozları ve duvarları içine kırıncı insan ve hayvan heykelleri atılmıştı (Foto: 7-9).⁽¹²⁾ Nevali Çori bugün artık Atatürk Barajı'nın suları altında; ancak bu özel yapının kalıntıları, gelecekte başka bir yerde yeniden ayağa kaldırılır düşüncesiyle, numaralandırılarak kaldırılmıştı. Bu müthiş öngörü 2014 yılında gerçekleşti. Şanlıurfa'da yeni bir müze yapılıncaya, Nevali Çori'deki özel yapı da aslına uygun olarak yeniden ayağa kaldırıldı.⁽¹³⁾

Nevali Çori kazısında başından itibaren çalışan Alman arkeolog Klaus Schmidt, bu özel yapının keşfinde ve kazılarak gün ışığına çıkarılmasında önemli bir rol oynamıştı. Bu yapıda ortaya çıkarılan dikilitaşların benzerlerinin 1960'larda tespit edilen ama pek üzerinde durulmayan Göbekli Tepe'de de bulunduk-

Foto 9: Hauptmann, H., 2011, "The Urfa Region", *The Neolithic in Turkey*, Vol. 2, (Eds: Özdoğan, M., Başgelen, N., Kuniholm, P.), Archaeology and Art Publications, S. 135, Fig: 25.

larını öğrenmişti. Göbekli Tepe'nin yakınlarındaki Örencik köyünden insanlar sık sık müzeye ihbarda bulunuyor, bazen de buldukları heykel ve dikilitaş parçalarını yanlarında getiriyorlardı. Schmidt birkaç kişiden oluşan bir ekiple Göbekli Tepe'nin bulunduğu tepeyi birkaç defa ziyaret etti. Nihayet 1995'te burada kazılara başladı.⁽¹⁴⁾ Tam da tahmin ettiği gibi, o yüzeyde rastladıkları dikilitaş ve heykeller Roma veya Ortaçağ'dan değil, Nevali Çori gibi, Neolitik Dönem'den kalmaydı. Bugün artık biliyoruz ki buradaki eski yapılar Nevali Çori'den yaklaşık bin yıl daha eskidir. Nevali Çori'dekine çok benzeyen dörtgen planlı yapılar ise Göbekli Tepe'nin ancak son aşamalarında inşa edilmiştir.

Klaus Schmidt, 2014 yılındaki ani vefatına kadar geçen sürede Göbekli Tepe'nin gün ışığına çıkarılarak dünyaya tanıtılmasında önemli çabalarda bulundu. Göbekli Tepe gibi "zor" bir yerde çalış-

mak ve bir yığın siyasi ve sosyal olayın yanı sıra bir de bürokratik engellerle boğuşmak kolay olmasa gerek. Elbette arkeoloji bir şahıs değil, ekip işidir; Göbekli Tepe de Schmidt'in başkanlığını yaptığı bir ekip tarafından bilim dünyasına kazandırıldı. Ancak Schmidt'in 1980'li yıllarda başlayan yaklaşık 30 yıllık Türkiye deneyimi ve sevgisi olmasaydı, belki de bugün Göbekli Tepe'yi bu kadar konuşuyor olmazdık. Hiç kuşkusuz, Göbekli Tepe ekibi de Schmidt'in bıraktığı yerden bayrağı alarak bu önemli yeri arkeoloji ve bilim camiasına ve kamuoyuna kazandırmaya devam edecektir.

Göbekli Tepe

Sanırım artık Göbekli Tepe'nin tam olarak nerede olduğunu yazmanın vakti geldi: Göbekli Tepe, Şanlıurfa'nın 15 km kadar kuzeydoğusunda, yaklaşık 800 metre yüksekliğindeki bir tepenin üzerinde bulunan bir höyüktür (Foto: 10). Üzerinde bulunduğu tepe aslında o dönem insanların yaşamaları için hiç de uygun bir yer değildir. O dönemde insanlar hemen her zaman su kaynaklarına yakın, bitki ve hayvan varlığının bol olduğu ya da tarım ve hayvancılığa elverişli vadi ya da platolarda yaşamayı tercih ederlerdi. Fakat Göbekli Tepe'nin üzerinde bulunduğu yükselti kireçtaşıdan oluşan, çorak bir kayalık olduğu için ne bitki ve hayvan varlığı açısından zengindir ne de tarım ve hayvancılık yapmaya elverişlidir. Ayrıca yakın çevrede kalıcı bir su kaynağı da yoktur. Göbekli Tepe'nin farklılıkların-

Foto 8: Hauptmann, H., 2011, "The Urfa Region", *The Neolithic in Turkey*, Vol. 2, (Eds: Özdoğan, M., Başgelen, N., Kuniholm, P.), Archaeology and Art Publications, S. 129, Fig: 14/a.

Foto 10.

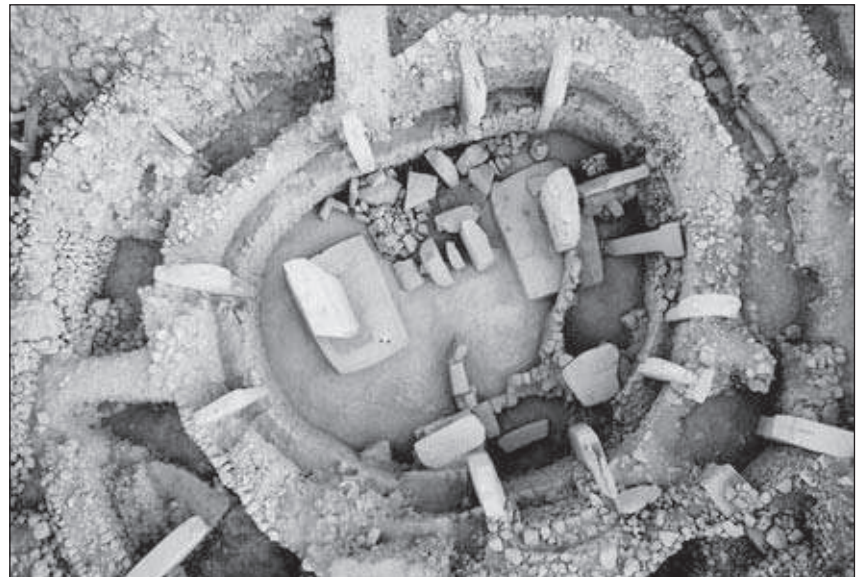
dan ilki buradan, yani yer seçimin-den kaynaklanır. O dönem insanları, yaşamı sürdürmeye elverişli olmayan bu yerde neden yaklaşık bin beş yüz (belki iki bin) yıl boyunca (MÖ 9500-8000) yaşamışlardı?

Bu sorunun yanıtı, Göbekli Tepe'de inşa edilmiş yapıların niteliğinde ve işlevinde yatar. Göbekli Tepe, insanların gündelik hayatlarını sürdürdüğü, sıradan bir yerleşim değildi. Bu nedenle burada inşa edilen yapılar da gündelik hayatı sürdürmeye yönelik değildir. Göbekli Tepe'nin diğer Neolitik Dönem yerleşimlerinden bir diğer farklılığı da budur; burası, tespit edilebildiği kadarıyla 20 tane özel yapıdan oluşan bir "tapınaklar kompleksi"dir. Bu 20 yapıdan henüz yalnızca altı tanesi gün ışığına çıkarılmışsa da jeoradar yöntemleriyle tespit edilen diğer 14 tanesi kazılmayı beklemektedir. Yapılar oval veya yuvarlak planlıdır ve çapları 20-30 metre arasında değişir (Foto: 11). Duvarlar kireçtaşı kullanılarak yapılmış, duvar örülürken içine Nevalı Çori'den bildiğimiz, 12 adet "T" biçimli dikilitaş yerleştirilmiştir. Yapıların ortasında ise taştan bir platform üzerinde, daha büyük boyutlu, yaklaşık 5 metre yüksekliğinde iki adet dikilitaş bulunur (Foto: 12). Bir iki örnekte duvar boyunca üzerinde oturmak amacıyla yapılmış sekiler vardır. Henüz kesin olarak saptanamamışsa da muhtemelen bu yapıların üstü açıktır.

Hem merkezdeki hem de duvarların içindeki dikilitaşların üzeri, geometrik desenler ve çok çeşitli hayvanların kabartmalarıyla bezenmiştir (Foto 13-15). Merkezdeki iki dikilitaşın üzerindeki kol ve eller

ile bel kısmına denk gelen hayvan derileri, bunların insanı veya insan biçimli (antropomorfik) bir varlığı temsil ettiğini, şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya koyar (Foto 12-15). Dikilitaşlar üzerinde betimlenen hayvanlarsa çoğunlukla yılan, tilki, domuz, aslan, boğa, örümcek, akrep, turna ve çeşitli kuşlardır.⁽¹⁵⁾ Hiçbir bitki betimlemesine rastlanmazken, yalnızca bir tane insan betimi vardır ki o da başsız ve penisi ereksiyon halinde gösterilmiştir (Foto: 13). Bu arada memeli hayvanların da çoğunun erkek olduğunu, belirgin bir şekilde gösterilmiş erkeklik organlarından anlarız. Figürler genellikle hareket halinde (ağız açık, koşar, sıçrar, kanatları açık vb) gösterilmiştir ve bir kısmı birbirleriyle ilişkiliyken, bir kısmı da dikilitaştaki boşluklara adeta rasgele yapılmıştır. Dikilitaşlar üzerindeki kabartmalar dışında, Göbekli Tepe'de çok

Foto 11: Schmidt, K., "Göbekli Tepe", *The Neolithic in Turkey*, Vol. 2, (Eds: Özdoğan, M., Başgelen, N., Kuniholm, P.), Archaeology and Art Publications, S. 75, Fig: 26.

sayıda üç boyutlu hayvan ve insan heykeli de ortaya çıkarılmıştır (Foto: 16-17). Bunlar da yine genellikle hareket halinde gösterilir.

Göbekli Tepe'deki dikilitaşlar ve heykeller -aralarında ufak tefek farklılıklar olsa da- adeta tek bir heykeltıraşın elinden çıkmışçasına bir üslup benzerliğine sahiptir. Ne var ki bu dikilitaş ve heykeller, 2 bin yıla varan bir zaman diliminde, farklı kişilerce yapılmıştır. Bu taşları yontanlar kimdi, bilmiyoruz. Belki Göbekli Tepe'deki yapıların bakımını üstlenen birtakım rahipler/görevliler, belki de yılın belli dönemlerinde burada tören yapmak için bir araya gelen insanlar. Heykeltıraşlık mesleğinin/bilgisinin usta-çırak ilişkisi çerçevesinde yeni kuşaklara aktarıldığı kesindir ki bu üslup 2 bin yıl boyunca korunabilmiştir.

Göbekli Tepe'deki yapılar nasıl inşa edildi?

Göbekli Tepe'deki yapılar, dikilitaşlar, heykeller bize ne anlatır? Yani tüm bu bulgulardan ne öğreniyoruz? Her şeyden önce bu yapıların nasıl inşa edildiklerini. Göbekli Tepe'deki yapılarda, dikilitaşların ve heykellerin yapımında çoğunlukla kireçtaşı kullanılmıştır. Yerleşmenin yakın çevresinde bulunan kireçtaşı ocakları, ışıkları ve yarım kalmış örnekler, dikilitaş ve heykellerin bu ışıklarda kabaca veya tamamen şekillendirildikten sonra yerleşmeye taşındıklarını gösterir. Kireçtaşının sertlik

derecesi çok yüksek değildir ve özellikle ıslatıldığında kolay şekillendirilebilir. Kireçtaşına şekil vermek için o dönemde aletlerin yapıldığı temel malzeme olan çakmaktaşı, kemik ve ahşap kullanılmıştır. Bunun yanı sıra, günümüzde unutulmuş ve tespit edilmesi zor birtakım inşa teknikleri kullandıklarını da düşünebiliriz. Yine de kimi 20 ton ağırlığa ulaşan dikilitaşları ve heykelleri yontmak, yontulduğu yerden birkaç km uzağa taşımak ve bunları kullanarak bir yapıyı inşa etmek, önemli bir işgücü gerektirir. Bu işgücü için yüzlerce kişinin, bir koordinasyon içerisinde, uzun süre çalışması gereklidir.⁽¹⁶⁾ Daha önce değinildiği gibi, Göbekli Tepe'deki dikilitaş ve heykeller, yaklaşık 2 bin yıllık bir dönemde, farklı kişilerce yapılmıştır. Ancak tüm bu süre boyunca yapıların, heykellerin ve dikilitaşların üslubunda büyük değişimler görülmez. Bu üslup benzerliği için bilginin sonraki kuşaklara usta-cıracak ilişkisi çerçevesinde aktarılması gerekir. Dolayısıyla çok gelişkin olmasa da bir işbölümünden söz edebiliriz. Bütün bu faaliyetlerin planlanması, uygulanması

Foto 12: Schmidt, K., "Göbekli Tepe", *The Neolithic in Turkey*, Vol. 2, (Eds: Özdoğan, M., Başgelen, N., Kuniholm, P.), Archaeology and Art Publications, S. 82, Fig: 34

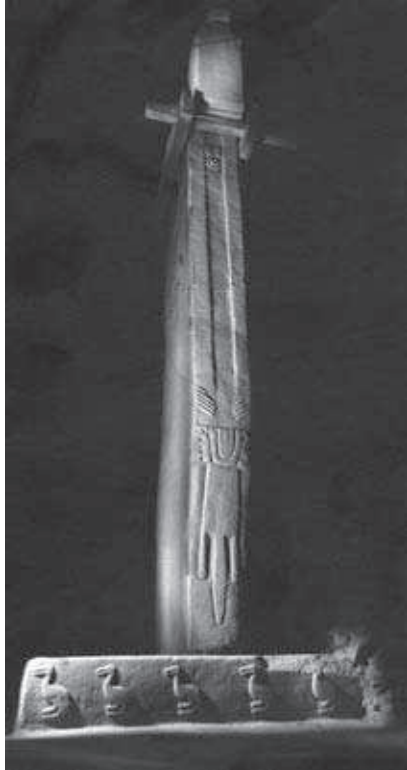

Foto 13: Schmidt, K., 2007, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı. Göbekli Tepe. En Eski Tapınağı Yapanlar*, (Çev: Rüstem Arslan), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 294, Resim 107.

ve organize edilebilmesi için de birtakım kurumlara ve/veya kişilere ihtiyaç vardır.

Sosyal ve manevi yaşam

Göbekli Tepe'yi ilginç ve önemli kılan özelliklerinden biri de budur. Göbekli Tepe'deki en eski yapıları inşa edenler, göçebe değillerse bile büyük oranda avcı-toplayıcıydılar. O dönemde tarım ve hayvancılık insanoglunun hayatına girmeye başlamış, ancak henüz tam yerleşmemiştir; avcılık ve toplayıcılık halen en temel besin elde etme yöntemidir. Göbekli Tepe'deki ilk yapılar da bu geçiş aşamasında inşa edilmiştir. Arkeolojik veriler ve antropolojik kayıtlara göre, avcı-toplayıcı ve göçebe topluluklar, sınırlı sayıda bireylerden oluşur. Avlanmak, yiyecek toplamak, rakip grup veya hayvanlarla mücadele etmek için zaman zaman kendi aralarında işbirliğine gitseler bile bu işbirliği kalıcı değildir ve duruma göre sürekli değişkenlik gösterir. Aralarındaki işbölümü ise genellikle sadece cinsiyete (kadın-erkek) ve yaşa (genç-yaşlı) dayalıdır. Bazı bireyler doğuştan gelen bazı özellikleri sayesinde belli konularda (örneğin avlanma, şarkı söyleme, resim yapma) daha iyi olsalar bile, bu uzmanlıkları onlara topluluk içerisinde

de daha üstün ya da farklı bir konum sağlamaz. Topluluk içerisinde bazı bireyler yönetici/lider konumuna yükselebilir ancak kaynaklara ulaşmada topluluğun diğer üyelerinden daha fazla hakka sahip olmaz; genel olarak eşitlikçi bir sosyal düzen hâkimdir. Göçebe avcı-toplayıcılar yaşam biçimleri gereğince, kalıcı yapılar inşa edemezler veya buna ihtiyaç duymazlar.⁽¹⁷⁾ Hiyerarşik sosyal düzen, geniş çaplı ve uzun erimli organizasyon, işbölümü vb. olguların, insanlık tarihinde çok daha sonraki dönemlerde ortaya çıktığı kabul edilir. Göbekli Tepe'de ve Yakındoğu'da Göbekli Tepe ile çağdaş yerleşmelerde son yıllarda yapılan kazı ve araştırmalarda ulaşılan bulgular, bu kabuller üzerinde yeniden düşünmek gerekliliğini ortaya koymaları açısından önemlidir. Zaten bilimin en temel özelliklerinden biri de budur; her yanıt, yeni sorular doğurur.

Göbekli Tepe ve çağdaş yerleşmelerde rastlanan yapılar, heykeller vb. ortak işgücü gerektiren faaliyetler, bir tür imece usulüyle yapılmışlarsa bile, bu işlerde çalışacak kişilerin, o işi yapmalarını sağlayacak

Foto 14: Schmidt, K., "Göbekli Tepe", *The Neolithic in Turkey*, Vol. 2, (Eds: Özdoğan, M., Başgelen, N., Kuniholm, P.), Archaeology and Art Publications, S. 65, Fig: 9.

birtakım manevi motivasyonları olmak durumundadır. İşte bu motivasyon boyutunu bizzat o yapılar ile bu yapılardaki kabartma ve heykeller ortaya koyar. Söz konusu yapılar, kabartma ve heykeller, rasgele yapılmış ya da bir araya gelmiş eserler değildir. Her biri, onları yapan insanların inançlarını ve/veya dünya görüşlerini yansıtan birtakım semboller ve hikâyeler barındırır.⁽¹⁸⁾ Bu sembollerin ne anlama geldiklerini, anlattıkları hikâyeyi maalesef bilmiyoruz ve belki de hiçbir zaman tam olarak öğrenemeyeceğiz. Fakat inanç dediğimiz olgunun genel özelliklerinden faydalananarak, birtakım varsayımlarda bulunabiliriz. Ne var ki bu çok geniş bir konu olduğu için, başka bir yazıyı hak eder. Şunu belirtmek gerekir ki nasıl bizler çıplak halde bir kadın ve erkek çifti ile yanlarında bir yılanın olduğu bir temsil gördüğümüzde Adem-Havva, insanın yaratılışı, cennetten kovulma vb. gibi bir hikayeler silsilesi canlanıyorsa aklımızda, Göbekli Tepe'deki yapıların inşasında çalışan ya da oraya ziyarete gelen insanlar da o sembollere baktıkları zaman, akıllarında mutlaka evrenin ve insanın yaratılışı, gökteki cisimlerin manası vb. mitolojik hikayeler canlanıyordu.

Göbekli Tepe'nin sonu

Göbekli Tepe'yi konu alan yazı, belgesel, haber vb'nin hemen hepsinde Göbekli Tepe'deki yapıların gömüldüğüne vurgu yapılır. Gerçekten de buradaki yapıların gömül-

düğüne dair kuvvetli veriler vardır. Yapıların günümüze kadar bu denli sağlam ulaşabilmiş olmalarının bir nedeni de budur. Peki, kim ve neden gömsün bu yapıları?

Neolitik Dönem'e ait yerleşmelerin bazılarında, "tapınak", "kamu binası", "tören binası" vb. özel nitelikli yapıların, kullanıldıktan bir süre sonra içlerinin boşaltılarak temizlendiğine, dam örtüleri alındıktan ve duvarları da belli bir seviyeye kadar yıkıldıktan sonra, temiz olmasına özen gösterilen bir toprakla adeta "gömüldüğüne" dair kuvvetli emareler vardır.⁽¹⁹⁾ Bu uygulama özel nitelikli yapılarda daha yaygın olmakla birlikte, bazı sıradan yapılar da bu şekilde gömülmüştür. Arkeolojide "yapı kültürü" denilen bu uygulamada yapılar kişileştirilir ve bir canları/ruhları olduğu kabul edilir. Belli bir süre "yaşadıktan" sonra da artık ömrünü tamamladığına kanaat getirilerek gömülür. Bu uygulamanın örneklerine hem günümüzün bazı "ilkel" toplumlarında hem de tarihi kayıtlarda rastlanır.⁽²⁰⁾ Günümüzde de örneğin Türkiye'de bir yapının inşaatına başlamadan önce ve inşaat bittikten sonra kurbanlar kesilir; evlere, apartmanlara sanki bir canlanmışçasına isimler verilir. Kuşkusuz bunlarla Neolitik Dönem'in "yapı kültürü" arasında benzerlikler aramak yanlış, ama insanlarla "ev"leri arasında, işlevsellik dışında her zaman birtakım simgesel/duygusal ilişkilerin olduğu da bir gerçektir.

G ö b e k l i Tepe'deki yapıların da belki bu "yapı kültürü" çerçevesinde, belki bambaşka bir nedenle gömüldükleri tahmin edilmektedir. An-

Foto 16: Peters, J. & Schmidt, K., 2004, "Animals in the symbolic world of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, south-eastern Turkey: a preliminary assessment", *Anthropozoologica* 39 (1), s. 204-205, Fig. 24.

cak bu gömme işlemi tek bir seferde olmamıştır muhtemelen. 2 bin yılı varan zaman diliminde yapılar inşa edilmiş, kullanılmış, gömülmüş, aynı yerde veya yakınlarında bu işlem tekrar ettikçe bugün Göbekli dediğimiz tepe oluşmuştur. (Foto: 18) MÖ 8 bin civarlarında ise son yapılar da gömülerek Göbekli Tepe tamamen terk edilmiştir. Elbette o yapıları inşa edenler, kullananlar ve yarattıkları kültür yok olmadı, aynı bölgede yaşamaya, köyler kurmaya, tapınaklar yapmaya devam ettiler. Hiç kuşkusuz bizler, onların çocuklarıyız.

Sonsöz

Neolitik Dönem, adeta insanlığın parladığı "an"lardan bir tanesidir. Bu dönemde hayatın tüm alanlarında bir değişim gerçekleşir. Yazı olmadığı için bu parlamanın faili kimlerdi, bilmiyoruz. Bütün yenilikler- kelimenin tam anlamıyla- isimsiz kahramanların ürünüdür. Daha doğrusu tüm o yenilikleri tek bir kişiye ya da gruba atfedemeyiz. Bu yüzden Neolitik Dönem'i bir bölgenin/coğrafyanın parladığı an olarak niteleyebiliriz.

Dönemin başlarında avcı-toplayıcı yaşam biçimi ve ona dayalı kültür devam ederken, bir taraftan da insanlar yerleşik yaşama geçmiş, tarıma ve hayvancılığa doğru ilk adımları atıyorlardı. Ancak bu yenilikler henüz tam olarak yerleşmemişti; binyıllardan süzülüp gelen yaşam biçimini bir anda terk etmek mümkün değildir. İşte Göbekli Tepe böyle bir ortamın ürünüdür. Göbekli Tepe'deki en eski yapılar, dönemin

Foto 15: Schmidt, K., "Göbekli Tepe", *The Neolithic in Turkey*, Vol. 2, (Eds: Özdoğan, M., Başgelen, N., Kunişolm, P.), Archaeology and Art Publications, S. 81, Fig. 33.

Foto 17.

başlarında, MÖ 10. binyılda inşa edilir ve burası, söz konusu yenilikler insanoglunun hayatında iyice yer edene dek, 1500-2000 yıl boyunca kullanılır. Bu yüzden o dönüşüm “an”ını anlamak için önemli yerlerden biridir. Ancak Neolitik Dönem’i ve Göbekli Tepe’yi anlamak, arkeologların ve arkeolojinin tek başına altından kalkabileceği bir iş değildir. Bunun için felsefeden sosyolojiye, antropolojiden teolojiye, birçok disiplinin baş başa vermesi gerekir.

DİPNOTLAR

- 1) Rushby, K., 2012, “Eastern Turkey’s ancient wonders” Guardian (21.12.2012). <http://www.theguardian.com/travel/2012/dec/21/eastern-turkey-ancient-wonders> (Erişim tarihi: 17.05.2016)
- 2) Göbekli Tepe - Newsletter 2014, s.3
- 3) İnsan evrimi konusunda bkz.: Özbek, M., 2010, 50 Soruda İnsanın Tarihöncesi Evrimi, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul.
- 4) Arsebük, G., 2014, Geçmişe Doğru Bir Bakış. Fossil İnsanın Gündelik Yaşamından Bazı Kesitler, Ege Yayınları, İstanbul.
- 5) Dayan, T., 1994, “Early Domesticated Dogs of the Near East”, *Journal of Archaeological Science*, 21, 633-640.
- 6) Hayvanların evcilleştirilmesi ve bitkilerin tarıma alınması konusunda daha detaylı bilgi için bkz: Diamond, J., 2013 (23. basım), *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, (Çev: Ülker İnce), Tübitak, Ankara, s.91 ve sonrası.
- 7) Çok sık yapılan bir başka hata ise hayvan ve bitkiler için “evcil” ifadesinin kullanımıdır. İngilizce *domestic* kelimesinin Türkçe karşılığı olan bu ifade hayvanlar için doğru olsa da bitkiler “evcil”leşmezler; dolayısıyla bitkiler için “tarıma almak”, “tarıma alınmış” vb. kelimeleri kullanmak daha doğrudur.
- 8) Akt: Sagona, A. & Zimansky, P., 2015, *Türkiye’nin En Eski Kültürleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s.34.
- 9) Çiftçi yaşamın dünyanın diğer bölgelerinde nasıl ortaya çıktığı ve nasıl yayıldığı da yine netameli bir konudur. Daha detaylı bilgi için *Current Anthropology*, Volume 52, Supplement 4 (The Origins of Agriculture: New Data, New Ideas), October 2011 içindeki makale ve tartışmalara bakılabilir.
- 10) Schmidt, K., 2007, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı. Göbekli Tepe. En Eski Tapınağı Yapanlar*, (Çev: Rüstem Arslan), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 22.
- 11) Özdoğan, M., 2007, “Bazı Genellemeler, Öngörüler”,

Türkiye’de Neolitik Dönem (Ed: M. Özdoğan, N. Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, s.442.

12) Hauptmann, H., 2011, “The Urfa Region”, *The Neolithic in Turkey*, Vol. 2, (Eds: Özdoğan, M., Başgelen, N., Kuniholm, P.), Archaeology and Art Publications, 85-138.

13) 11 Bin Yıllık Nevali Çori Tapınağı, Yeniden Kuruluyor, (05.07.2014) <http://arkeolojihaber.net/2014/07/05/11-bin-yillik-nevali-cori-tapinagi-yeniden-kuruluyor/> (Erişim tarihi: 07.06.2016)

14) Schmidt, 2007, a.g.e., s.19 vd.

15) Peters, J. & Schmidt, K., 2004, “Animals in the symbolic world of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, south-eastern Turkey: a preliminary assessment”, *Anthropozoologica* 39 (1), s.179-218.

16) Notroff, J., vd, 2014, “Building Monuments, Creating Communities. Early Monumental Architecture at Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe”, *Approaching Monumentality in Archaeology* (Ed: J. F. Osborne), State University of New York Press, s.83-105.

17) Göçebe avcı-toplayıcı “ilkel toplumlar”la ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Sahlins, M., 2010, *Taş Devri Ekonomisi*, (Çev: T. Doğan, Ş. Özgün) BGST Yayınları, İstanbul; Şenel, A., 1995, *İlkel Topluluktan Uygur Topluma*, Bilim ve Sanat Yay., Ankara.

18) Schmidt, K., 2007, “Göbekli Tepe - Yuvarlak Yapılar ve Kabartmalar”, *12.000 Yıl Önce Anadolu. İnsanlığın En Eski Anıtları*, (Yay: C. Lichter), Badisches Landesmuseum, Karlsruhe: 440-448.

19) Özdoğan, M. & Özdoğan, A., 1998, “Buildings of Cult and The Cult of Buildings”, *Karatepe’deki Işık. Halet Çambel’e Sunulan Yazılar*, (Der: G. Arsebük, M. J. Mellink, W. Schirmer), Ege Yayınları, İstanbul, s.581-93.

20) Ülger, S., 2007, *Yakındoğu İlk Neolitik Kültürlerinde Yapı Kültü ve Yapıların Gömülme Sorunu*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s.225 vd.

Foto 18: <https://mcopesblog.wordpress.com/2013/04/21/on-visiting-gobekli-tepe-2-the-approach/>

KAYNAKÇA

- Arsebük, G., 2014, *Geçmişe Doğru Bir Bakış. Fossil İnsanın Gündelik Yaşamından Bazı Kesitler*, Ege Yayınları, İstanbul.
- *Current Anthropology*, Volume 52, Supplement 4 (The Origins of Agriculture: New Data, New Ideas), October 2011.
- Dayan, T., 1994, “Early Domesticated Dogs of the Near East”, *Journal of Archaeological Science*, 21, 633-640.
- Diamond, J., 2013 (23. basım), *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, (Çev: Ülker İnce), Tübitak, Ankara.
- Göbekli Tepe - Newsletter 2014.
- Hauptmann, H., 2011, “The Urfa Region”, *The Neolithic in Turkey*, Vol. 2, (Eds: Özdoğan, M., Başgelen, N., Kuniholm, P.), Archaeology and Art Publications, 85-138.
- Notroff, J., vd, 2014, “Building Monuments, Creating Communities. Early Monumental Architecture at Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe”, *Approaching Monumentality in Archaeology* (Ed: J. F. Osborne), State University of New York Press, s. 83-105.
- Özbek, M., 2010, *50 Soruda İnsanın Tarihöncesi Evrimi*, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, İstanbul.
- Özdoğan, M., 2007, “Bazı Genellemeler, Öngörüler”, *Türkiye’de Neolitik Dönem* (Ed: M. Özdoğan, N. Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, s. 441-458.
- Özdoğan, M. & Özdoğan, A., 1998, “Buildings of Cult and The Cult of Buildings”, *Karatepe’deki Işık. Halet Çambel’e Sunulan Yazılar*, (Der: G. Arsebük, M. J. Mellink, W. Schirmer), Ege Yayınları, İstanbul, s. 581-593.
- Peters, J. & Schmidt, K., 2004, “Animals in the symbolic world of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, south-eastern Turkey: a preliminary assessment”, *Anthropozoologica* 39 (1), s: 179-218.
- Rushby, K., 2012, “Eastern Turkey’s ancient wonders” Guardian (21.12.2012). <http://www.theguardian.com/travel/2012/dec/21/eastern-turkey-ancient-wonders> (Erişim tarihi: 17.05.2016)
- Sahlins, M., 2010, *Taş Devri Ekonomisi*, (Çev: T. Doğan, Ş. Özgün) BGST Yayınları, İstanbul.
- Sagona, A. & Zimansky, P., 2015, *Türkiye’nin En Eski Kültürleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Schmidt, K., 2007, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı. Göbekli Tepe. En Eski Tapınağı Yapanlar*, (Çev: Rüstem Arslan), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Schmidt, K., 2007, “Göbekli Tepe - Yuvarlak Yapılar ve Kabartmalar”, *12.000 Yıl Önce Anadolu. İnsanlığın En Eski Anıtları*, (Yay: C. Lichter), Badisches Landesmuseum, Karlsruhe: 440-448.
- Şenel, A., 1995, *İlkel Topluluktan Uygur Topluma*, Bilim ve Sanat Yay., Ankara.
- Ülger, S., 2007, *Yakındoğu İlk Neolitik Kültürlerinde Yapı Kültü ve Yapıların Gömülme Sorunu*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.